

Ձ. գլուխներում՝ հեղինակի ազգութեան մասին այլևս տարակիտ չի մնայ. որովհետև Ձ. գլխում այստեսպէս առած է. «Եւ ինն սոցա (Փառաստե եպիսկոպոս եւ եղբայր նորա Առաստ)» արքա-Հռոմէ»:

2. — Գ. գլուխները այսպիսի վերջորտնութիւն ունին. — «Կատարեցաւ երրորդ դարը... Փառաստեայ Բիւզանդեայ ժամանակագիր մեծ պատմագիր, որ էր ժամանակագիր Թաւոց»։ Այստեղ էլ, բանասերների կարծիքով, յայտնապէս վկայում է, թէ պատմութեան հեղինակը, Փառաստ Բիւզանդացին, յոյն է: (Հ. Ջարրհանէյան, Ա. Գարագաշեան):

3. — Ջանազան պատմական գէպերը հեղինակը աւանդում է «աարբեր յայլոց պատմաց բանից, որ Տամազգւայ մը Տամար անկախելէ եր», հեղինակի աւանդածները «բարբոթին կ'ատարանան յայլոց պատմաց, եւ մանաւանդ ի խորենացւոյն... եւ բաւական են հաւատարմացնելու թէ ազգային պատմի մը Տամար անկախելէ ետքայսի անդիտութիւն» (Հ. Ջարրհանէյան):

4. — Հեղինակը «չափազանց ատելութեան ոգի մը ունի բնդգէմ Հայոց, հրեցած ատելութիւն մը, որով միշտ առիթի կը փնտռէ մեր ազգը վար զարնելու», նա «ոչ երբէք իր Պատմութեան վրէժն ունի Հայոց, ինքուրն մը կը դրէ, այլ պարզաբար ուշադրն Հայոց, ինքուրն Հայոց եւն, իսկ թէ՛ Թանայ վրայ ըլլայ խօսքը, առանկ կը դրէ. մէջ ինքուրն Թաւոց, մէջ Արեւոյց-ոց արդէ» (Հ. Ջարրհանէյան):

5. — Հեղինակը այնպիսի մանրամասնութիւններ է պատմում Մանուկ եւ Մերութանի կռուի մասին, որ «կը թուի թէ ակնառեսն էր պատմիչն այս պատմաբանին բիպայ» (Ա. Գարագաշեան, Գ. եր. 179): Կրթական Ե. Մ. (եր. 51) Ս. Կերտեի կեանքի վերջին ժամերի նկարագրութիւնը հարաբար է ակնառեսի կամ ժամանակակից դործ:

Ընդունելով հեղինակին յոյն եւ ժամանակակից Գ. դարի անդերերն՝ բանասերները որոշում են եւ պատմութեան գրութեան ժամանակը մեր ճաւարդապետ Ե. Մ. համարում է այդ պատմութիւնը գրուած «ոչ ուշ քան 891 թուականը, որ որովհետեւ հեղինակը «իշխում է Ջաւենի եւ Շահակի տարիները, բայց Առպարակեան հայրապետութեան տարին չէ յիշում, ուրեմն այդ կաթողիկոսի կենդանութեան ժամանակն է նա գրել իւր պատմութիւնը», Ա. Գարագաշեան (Գ. 184) հեղինակին համարում է մեռած Արքայականաց թագաւորութեան բաժանումից քիչ յետոյ, դեռ եւս խորապէս եւ Արշակի կենդանութեան ժամանակ, որովհետեւ «չգիտեմ զպատմագրոյն, որ ծագեցաւ այս երկու թագաւորայ մէջ, զմահ Արշակ եւ զպատմագրու բարձուն թագաւորութեան նորայ», ուրեմն 384-ից յետոյ, երբ բաժանումը տեղի ունեցաւ, եւ 386—387-ից առաջ, երբ ըստ Ա. Գարագաշեանի (Գ. 189) մեռաւ Արշակ եւ հունաց բաժնի թագաւորութիւնը վերացաւ: Պատմութիւնն այս ժամանակ, այսինքն Գ. դարի ութնական թուականների երկրորդ

կէտին գրուած ենթագրելով՝ բանասերները ընտանապէս եղբայրացեալ են, որ նա պէտք է գրուած լինէր ոչ հայերէն, այլ յոստիկոսն յունարէն, որովհետեւ հեղինակը յայն էր, եւ Գ. դարում հայերէն գրելու հնարաւորութիւն չկար: Մի բանասեր (Ե. Մ.) բերում է Փ. պատմութիւնից նաեւ մի քանի նմաններ յունարանութեան եւ յունարէն բառերի, որոնք, նորա կարծիքով, մասնաւորապէս չ'այն ժամագմանիչ ձեռքի սակ եղած յունարէն սկզբնագիրք:

Քննենք այս կէտերն համառօտիւ:

1. — «Ստորագրի, այն մեկնութիւնը, որ Ե. Մ. եւ Ա. Գարագաշեան ապիւն են՝ բունի է եւ ձգձգուած, եւ չէ ազգարանում ոչ լեզուի քերականութեամբ, ոչ լեզուի բառերով, ոչ մասնաւորապէս սովորութեամբ եւ ոչ ժամանակագրական հայուով: Ետքայի բանասերները, զայլթագրութեամբ Փառաստ Բիւզանդացի եւ «Փառաստ եպիսկոպոս հռոմ» անունների նմանութիւնից՝ կամեցել են որեւէ կերպով նրանց նոյնացնել, եւ օգտուել են այն լոկ պատմական հանգամանքից, որ մի կողմից հռոմ Փառաստ եպիսկոպոսի մասին առած անդիկութիւնից յետոյ որոն էլուի կայ մինչեւ զբքի վերջը, եւ միւս կողմից հեղինակը խոստանում է զբքի վերջում գտնւող որոն տեղեկութիւն առ իւր մասին: Ե. Մ.-ի մեկնութիւնն ընդունելու համար՝ առ նուազն պէտք է ունենայինք գրուած. «Ի սօրադի ամենայն պատմութեանց յազգաւոր տեղեկութեան՝ Երեւելիս տուէր տաւն, թէպէտ այստեղ էլ անկանոն կը լինէր սօրադ եւ որոն բառերի գործածութիւնը: Մեր հեղինակի նման հայկաբանը չէր գրի «Ի սօրադի», փոխանակ «զինչ», «յեւ» բառերին. չէր գրի «տուէր», փոխանակ գրելու «զլուր», կամ՝ մանաւանդ՝ «կանննք», ինչպէս միշտ գործ է ածում «զլուր» բառի նշանակութեամբ: Փառաստի պատմութիւնը լեզուի նկատմամբ քանդելի հայկաբանութիւն է, եւ անկարելի է ենթադրել, որ նա այս երկու-երեք տողում համաձայնական սխալ անէր, զինչէր առաջուածը, (մինչդեռ նա միշտ աւելորդաբան է, եւ երկու բառ գործածէր այնպիսի նշանակութեամբ, որ անսովոր է թէ իրան եւ թէ առ հասարակ սովորէն դարի լեզուին: — Ա. Գարագաշեան պարզապէս ուղղաբար է ընագրին այն կերպով՝ որ իւր նախատեալ գիտմանը յարմարեցնէ. — «յաղագս իմ տեղեկութիւն, ... եւ այլեւս տաւն էլ-եւս», Այսպիսի կամայական ուղղաբարութիւններով՝ ամեն մի խօսքի կարելի է տալ ուրիշ նշանակութիւն. «Ի սկզբանէ արար Աստուած զերկին եւ զերկիր, խօսքը կարելի է ուղղաբարել՝ «Ի սկզբանէ արարաւ Աստուած, ապա երկին եւ երկիր», երբ բնագրի մէջ աղաւաղութեան հետք չկայ, երբ խօսքը, ինչպէս որ գրուած է, ունի պարզ որոշ նշանակութիւն»։ Ընչ իրականը ունինք նրան ձեռնաւելու եւ տալու նորան ուրիշ, մեր ցանկացած նշանակութիւնը, որ խօսքն ինքն բոս ինքեան չունի: Ասկայն Ա. Գարագաշեանը չէ էլ սկզբում այս մեկնութեան վերայ, խոստովանելով որ նա կարող է բունի համարուել. (Բ. 68): Ասանց

կանխակ կարծիքի կարգալով այդ վեճերի խօսքը — «Ստորոտ ամենայն պատմութեանց, Յարաքս իմ տեղեկութեան... տուրք տասն համարական թուաք, — ուրիշ կերպ չենք կարող հասկանալ՝ թան պայտէս: «վերջ բոլոր պատմութիւնների: Յասն տուն (շախարհական տուրքով)՝ տեղեկութիւն իմ մասին», Այսինքն, պատմութեան գլուխների ցանկը դնելուց յետոյ, որոնք բարեւել պատուած են յաջահ բառով: Հեղինակը նկատում է, որ այդպէս էլ, Չ. գլոր. Ժ.Ձ. գլխով, վերջնում են բոլոր պատմութիւնները, — Ստորոտ ամենայն պատմութեանց. — տպւ տի կենտադրական յաւելումների վերնագիրն է դնում ցանկի վերջը, դարձեալ սկսելով յաջահ բառով, — «Յաղագր իմ տեղեկութեան», եւ որպէս թուով, որ այդ տեղեկութիւնը բարկացած պէտք է լինի տասն տասնից: Այս տասն տուն տեղեկութիւնը չկայ մեզ ծանօթ ձեռագիրներում. կամ հեղինակը մոռացել է (կամ չէ կամայեղ) իրագործել իւր խոստումը, կամ համարակցները դուրս են ձգել, իբրեւ զրբի յիշատակարարն, որ պատմութեան հետ չափ չունի:

Բայց բաց ի վերջի բանագրութիւնից՝ ծագում են եւ ուրիշ անտեղութիւններ, եթէ մի բոլոր բնականաբար լինելի բանասիրտի վերայիւեալ մեկնութիւն: Հեղինակը իւր մասին խոստումով է տեղեկութիւնների տալ. բայց երբ դիմում ենք այդ տեղեկութիւնները պարունակող գլուխներին՝ տեսնում ենք, որ առաջինը (գլ. Ե.) նոյնպէս վերաբերում է Փաւստոսին՝ որչափ Չ.գլ. Ժ. — երկու ընդերս եպիսկոպոսներն. իսկ երկրորդ գլուխը (գլ. Չ.) վերաբերում է ուղղակի Առաստու կաթիկոսին: Իւր մասին տեղեկութիւն տալ խոստացող մատենագիրը, որչափ էլ զուրկ լինէր դրական ծանկնդի են. սովորութիւններից՝ այդ տեղեկութիւնը, մատենագիր երբ նա այնքան համառօտ է, կ'ամփոփէր մի գլխում, որ միայն իւր ժամկէր լինէր: Կ'աւելարձնէր նաեւ տեղեկութիւն, թէ ինչ շարժառիթ իրան ստեղծող պատմութիւնը գրեւոր, եւ այլ մաս տեղեկական ցուցումներ, ինչպէս սովորական է մեր միւս մատենագիրներին: Իսկ այդ տեսակ երկու վերջում ջրուած: ուրիշ կենտադրութեան մէջ պատահումս յիշատակում տեղեկութիւնների հեղինակի անձի մասին՝ անորակել են: Չէ կարելի այնպէս ենթադրել, որ հեղինակը «Եւսեպիոս զարմանալիս իմ տեղեկութեան», մեծանշան բառերով վառէր այն հաստակորտ համառօտ տեղեկութիւնները, որոնք վերաբերում են Փաւստոս եպիսկոպոսին, ոչ միայն Չ. գլոր. Ե. եւ Չ. գլուխներում, այլ թէկուհի՝ զրբի միւս երկու տեղեկութեան, յիշատակութիւններն էլ միասին առած: Վերջապէս չէ կարելի ենթադրել, ինչպէս ուղիղ դիտում է Ն. Ման.՝ որ մի լուրջ հեղինակը այդպիսի անեղծութեան տառապանքներ ընթերցողին լուծելու: «Ստորոտի, խօսքից մակարեկել»՝ որ նա իւր մասին խօսելու է Չ. գլոր. Ե. եւ Չ. գլուխներում:

«О начальном историк Арсений Анониме» գեղարուած. «Византизмъ Ермогенъ» հանդիսւմ, 1893, II. ք. 298: — Այստեղ հեղինակը այն կարծիքն է յայտնում, որ «Ստորոտը» որեւէ արտագրորի փոխիչ է:

— Ենթադրելով որ խոստացում տեղեկութիւնները Ե. եւ Չ. գլուխներում են գեղարուած, այսինքն թէ զրբի հեղինակը հոռւով Փաւստոս եպիսկոպոսն է՝ մենք հանդիսատես կը լինենք այսպիսի անօրինակ տեղեկութեան. «Ծանոթ Խորագրու եւ Արշակայ երկուց թագաւորացն բաժանաւորացն մինչ դեռ եւս կայն իտա (Փաւստոս եւ Չ.գլ. Ժ.) Կնա՞ր, — այսինքն հեղինակն ինքն իւր մասին տեղեկութիւնն է տալիս, թէ «Կնա (ինքը) այս ինչ թագաւորների ժամանակ գեռ եւս կենդանի էր», Ո՞վ իւր մասին գրում է, թէ Ես այս ինչ ժամանակ գեռ կենդանի էի: Գիտեցիւ մի կէտ էլ կայ, որ պատմութեան մէջ երբ հեղինակը Փաւստոս եպիսկոպոսն մասին է խօսում» միշտ երբորդ գեղեցիկ է դործածում. — «Կաշեցին զժերուհի եպիսկոպոսն, որում՝ անուն էր Փաւստոս» (Գ. Գ.). «Եւ առեալ զմարմին սբայն Ներսէս... պաշտօնեալ եկեղեցւոյն եւ Փաւստոս եպիսկոպոսն եւ պաշտօնեալցն զխաւսը Տրդատ...» (Ե. Ի. Ե.). «Եր առ այժմ ժամանակաւ Փաւստոս եպիսկոպոս. սոս էր ի տան նորին իբրեւ թէլափալ» (Ե. Ե.). «Եր եղբայր մի Փաւստայ եպիսկոպոսն» (Չ. Չ.). Այն ինչ երբ հեղինակն իւր մասին է խօսում՝ առաջին գեղեցիկ է դործածում. — «Յերաբանջիւր իւր գլուխը զառաւարտեմ... գրք ատելոցն եմ» (Խոստաբանութիւն). «Միտ ի Վերում աստ Երուս... Բր պատմութիւն... հուն մի շուշանցութ» (Գ. Ա.). «Զանեալ եթէ եւստեղայ եպիսկոպոսն» (Չ. Չ.). Այն ինչ երբ հեղինակն «Ստորոտի» տեղեկութեանով յայտնում է, որ ինքը հոռւով Փաւստոս եպիսկոպոսն է, իսկ միւս կողմից երբ այդ Փաւստոս եպիսկոպոսն մասին է խօսում՝ նրան միշտ ներկայացնում է իբրեւ Երբորդ, օտար անձ. մի կողմից երբ իւր մասին է խօսում, առաջին իւր անունը տալով՝ միշտ ասում է «եւ, մեք», իսկ միւս կողմից երբ Փաւստոս եպիսկոպոսն մասին է խօսում (ուրեմն դարձեալ իւր մասին)՝ միշտ տաւած է «նա», մինչդեռ բնականաբար պէտք է խօսէր առաջին գեղեցիկ — «Ես Փաւստոս եպիսկոպոսն, էի ի տան նորին թէլափալ, էր իմ եղբայր մի, հոռւով եմ աղաչւ» են: Պարզ է ուրեմն, որ տարբեր անձեր են առաջին գեղեցիկ ուսող հեղինակն եւ հոռւով Փաւստոս եպիսկոպոսը:

Բայց Փաւստոս եպիսկոպոսին՝ պատմութեան հեղինակ համարելու ամենամեծ անտեղութիւնը ժամանակագրական հարիւնքն են: Ղերսէս կաթիկոսի խօսքն արկաւազ ձեռնագրելու համար «Կաշեցին զժերուհի եպիսկոպոսն, որում՝ անուն էր Փաւստոս» եւ տալը (Արշակ) զմա ձեռնագրել արկաւազ... (Գ. Գ.) 364 թուին Փաւստոս եպիսկոպոսն այնքան ծծր է եղել, որ հեղինակը հարկ է համարել նրան բնորոշել «ձերուհի» բառով, որին, երբեք իբրեւ առաջագունին եպիսկոպոսների մէջ, հրաժարում են արկաւազ ձեռնագրելու կամօղիկ կոչուող Ղերսէսին: Ուրեմն պէտք է ենթադրել, որ 364ին Փաւստոս եպիսկոպոսը գտնէ իբր 76 տարեկան պիտի լինէր: Այս Փաւստոսը Խորաթի թագաւորութեան ժամանակ, 364ին եւ յաջորդ տարիներում «գեռ եւս կենդանի է եղել», ինչպէս

վկայում է հեղինակը (Ջ, Ե․)․ ուրեմն մտ 95 տարեկան զուստմակ ծերը։ Պատմութեան հեղինակը վկայում է, որ խորովի բաժնում (այսինքն 384-ից ոչ առաջ) կաթողիկոսութիւն արին նախ՝ Ջաւեն 3 տարի, յետոյ Հաջակ 2 տարի, (Ջ, ԳԷ․ Բ․ եւ Գ․) յետոյ՝ Ասպուրակի ամբ, որ էր այդ քաղաքը եւ խոսքեր, բարեբար եւ մարդաւեր զամենայն աւուրս կենաց իւրոց, (Ջ, ԳԷ․ Գ․ եւ ԺԵ․)։ Ուրեմն հեղինակը ոչ միայն Ասպուրակի կաթողիկոսանայր գիտէ, այլ եւ նորա ընծացքը բոլոր կեանքի ժամանակ, եւ անցեալով խօսելով նորա մասին — «ոչ ինչ խօսք յանդիմանութեամբ խօսել... բոս կրօնիցն Ջաւենայ ընայր նա, — արեւելք զամբոյնայր» եւն — ցլոց է առլիս, որ Ասպուրակի արդէն մեռած էր իւր գրած ժամանակ։ (այլապէս՝ Կատեր։ Ոչ իւրէ, բոս կրօնիցն Ջաւենայ ընայր, արեւելք եւն)։ Արդ թէ է հեղինակի ժամանակագրութեան վերոյ հիմնուիլը՝ կը տեսնենք, որ նա չէր կարող իւր պատմութիւնը գրել յառաջ, քան (384+3+2 Ասպուրակի տարիներ) գտնէ 392 թուականը․ իսկ եթէ է հիմնուիլը ուրիշ հեղինակների ժամանակագրական տեղեկութիւնների վերոյ այդ պատմութիւնը գրուած պիտի համարենք ամենից ուշը՝ 389 թուին, քանի որ այդ թուականի տեղեկութիւններ է նա պարտաւորւած։ Արդ 389ին Փաւստոս եպիսկոպոսը կը լինէր առ նշաւի իբր 100 տարեկան, իսկ 392ին՝ մտ 103 տարեկան։ Որչափ էլ Ե․ Մ․-ի հետ ընդունինք, որ «Բուզանդ գրել է իր պատմութիւնը ծերութեան, զուգի եւ խորին ծերութեան հասակում», զարեւալ անկարելի ենք համարում, որ 100 տարեկան ծերունի բնականաբար չի միջոցառում պատմութիւն գրելու, լիքազանգիւր անուններով աւանդամասնութեամբ, աշխուժով եւ երեւակայութեամբ։ Դա Ֆիդիկայաւ անհնար է։

Այս խորհրդածութիւնները մեզ իրաւունք են տալիս ասելու, որ Փ․ պատմութեան հեղինակը Հռոմէ Փաւստոս եպիսկոպոսը չէ, որ մի քանի անգամ յիշուած է պատմութեան մէջ, եւ թէ սխալ է այն մեկնութիւնը, որ տալիս են «Ստորոտին» Ե․ Մ․ եւ Ա․ Գարապաշեան։

2. — Փ․ պատմութեան հեղինակին յոյն համարընդերի երկրորդ հիմը — Գ․ գրութեան վերջաբանութիւնը — զուրկ է կարեւորութիւնից։ Այստեղ յիշուած է յիշաւի, որ Փաւստոս Բիւզանդը՝ «էր ժամանակագիր Եւսեբիոս» բայց սորա հետ միասին ասուած է, թէ Փաւստոս Բիւզանդը էր ժամանակագիր «ձեռն գրութիւնը» Այս «ձեռն գրութիւնը» անվիճելի կերպով ապացուցանում է, որ Գ․ գրութեան վերջաբանութիւնը յամենայն դեպէս չէ կարող Փաւստոս Բիւզանդի գրածը լինել, որովհետեւ սա չէր կարող ի՞նչ իրան կոչել մեծ պատմագիր։ Այս վերջաբանութիւնը կարող է պատկանել որեւէ գրչի, որ գրելի «Փաւստոս Բիւզանդ» վերնադրելով մուրաքելով՝ հեղինակին յոյն է համարել․ այդ դէպքում այդ վերջաբանութիւնը կորցնում է մեր աչքում իւր նշանակութիւնը՝ իբրեւ վկայութիւն հեղինակի ազգութեան մասին։ Բայց մենք ուսելի հասանալիս ենք համարում, որ այդ վերջաբանութիւնը նայն իսկ հեղինակի գրածն է, բայց ոչ յոյն Փաւստոս եպիս-

կոպոսի, այլ անձանիժ հայ հեղինակի, որ յայտնի գիտամեթոք հարկ է համարել պողոկէ իւր ազգութիւնը եւ գրողը վերագրել յոյն Փաւստոսին։

3. — Գ․ հիմքը նշոյնէս զուրկ է կարեւորութիւնից, Պատմութեան անդեկութիւնները խորեւադոց տարբեր կերպով անանդիւր երբեք չէ կարող պայցից համարուել հեղինակի օտարազգութեան, այլ միայն նորա անանդեկութեան, մասնաւոր երբ այդ տարբեր անանգում պատմութիւնների մէջ չկայ դիտաւորութիւն ազգը նուաստացնելու։ Այս կէտի վերայ չ'արժէ երկար կանգ առնել։ Պատմական այն անցքերում, որոնք տարբեր են անանգում Փաւստոսից եւ խորենացոյց՝ բանասիրութիւնը ներկայումս սխալուած է համարում խորենացոյցն, եւ ոչ ընդ հիշատակին։ Իսկ եթէ սխալուած համարենք Փ․ պատմութեան հեղինակին՝ ոչ թէ Հ․ Ջարրհանէյեանի նման պիտի երգադիտէինք, թէ «ազգային պատմի մը համար անկարելի է այդպիսի անդառնութիւն», այլ տակն մեծ իրաւունքով՝ թէ «ձառնաօրէն պատմի մը համար անկարելի է այդպիսի անդառնութիւն»։

4. — Գ․ հիմքի գէտ, այն է, որ հեղինակը «շափաղանց տակուլութեան ոգի մը ունի ընդդէմ Հայոց, որով միշտ առիթ կը գնաւ մեր ազգը վաղ զարեւելու» — որդէն բաւարար Բանասիրութիւնները արել են մեզանից առաջ։ Ա․ Գարապաշեան (Բ․ 72) բազմաթիւ օրինակներ է բերում Փ․ պատմութիւնից, որ հեղինակն այնչափ «գրուածքը կը խօսի արեւելի հայրապետաց, թագաւորաց, զորաւարաց, նոյն իսկ երկրին կարաց եւ յօրինուածութեան վերոյ», առաքի եւ «չի կրնայ թշնամի կուշալ»՝ եթէ ուրեք ուրեք պատմի ազգին թերութիւններն եւ մուրաքութիւններն եւս անաշուսապէս, Նոյն հեղինակն, ինչպէս նաեւ Հ․ Գաթիքեան նորանից առաջ, իրաւամբ նկատում են, որ Փ․ հեղինակից շատ աւելի պարտաւոր է Հայոց՝ խորենացին, որի հայ ազգութիւնը սակայն չէ կարելի ուրանալ այս պատճառով։ Ս․ Մեր կողմից մի երկու նկատուածութիւն աւելցնենք պատեղ այն կէտերի վերաբերութեամբ, որոնք գեա պահում են իրանց նշանակութիւնը։ — Փ․ պատմութեան հեղինակը երբեք չէ գրում այնպէս Հայոց, թագաւորն Բր, այլ ոչոքեմն Հայոց, խորեւադը Բր, իսկ երբ Եւսեբիոս մասին է խօսում՝ ասում է մեծ թագաւորն Եւսեբիոս, միջ Ամենայնց քաղաք։ Որ հեղինակը չէ գրում աշխարհ Հայոց, թագաւորն Բր՝ այդ միշտ է․ բայց դա հեղինակի օտարազգութեան նշանն է, այլ ժամանակի մասնազրկում սովորութիւնը։ Արեւելք անպայման հայ է եւ

1 «Հանգիստ ամսօրէյոյ, վերջինիւ տեղի մ»

2 Փ․ Գրայտաբանութեան գլխի անեւ Ե․ Մ․ երբ 4-5:

3 Ե․ Մ․ (Առաւուր, 1898) նկատում է, «Այս անկարեւոր երեւոյթը (այսինքն Ալեքսանդր Հայոց, միջ թագաւորն Եւսեբիոս) պարզապէս նորմալ է բացատրուած, որ Փաւստոս պատկանում է գեա այն ժամանակին, երբ նորազգի հայերն սորիք ուսուցիչներ քրիստոնէական կրօնի հետ պատուաւորութեան էին եւ այն ժամանակ յաւարհանգիւրդէն, որ տիրապետում էր եւ Արեւելքին, եւ ազգային ինքնանշանութիւնը գեա չէր արեւաբոյնէ։ Յամենայն դեպս նոյն երեւոյթը նկատում էր եւ Ամենայնի մասն»։

* Միայն Զ զերցն աշըն անցընելով հարեւանից կը գտնենք «յերկիրս (12, 104), յերկիրս (107), գաւախարս Հայոց (112) կողում նշեւական կողմանէ։ ԽՄԳ.

Հայերէն է գրել: բայց նա էլ շարունակ գրում է. «Դիրքը նշանագրայն Հայաստանն ազգին» (Կար. ազ. եր. 16.) «Դրանովոր յերկիրն Հայոց... աշխարհին Հայոց» (26). «Երեւելով աշխարհին Հայոց» (33). «Թաղաւորին Հայոց, որոյ անուն կոչէր Վառձապուհ» (17). «Ի Տիրաբերողը ամբ Վառձապուհ արքային Հայոց» (եւն): Կայն երեւոյթը խիստ յաճախ նկատուում է եւ Ազատամեղեդոյ մօտ: Գալով «Ի թագաւորն Յունաց»¹ «Իձէ Վթինացոյ քաղաքին» խօսքերին՝ նկատենք, որ Հայի համար էլ բնական է մեծ կոչել այն՝ որ արդարեւ մեծ է: Բայց զարմանալին այն է, որ փ. պատմութեան հեղինակը մի մի անգամ միայն Բէ կոչելով Յունաց կայսրը եւ Վթինքը՝ նոյն տաղաւոր աւելի յաճախ գրած է տեղում Հայոց թագաւորներն եւ Հայ քաղաքներին համար. — (եւ այդ հանգամանքը՝ ասորորինակ կերպով՝ չէ աւելի ի նկատ Հ. Զարաւաթեան, որ այնքան մեծ կարեւորութիւն է տալիս՝ հեղինակին՝ մեծ կոչելուն Յունաց կայսրը եւ Վթինքը: Այսպէս մենք գտնում ենք. «Մեծի թագաւորն իսրայել» (Գ. Ժ.) «Թագաւորն մեծ Արշակ» (Գ. ԺԱ.) «Մեծ արքայն Տիրան» (Գ. ԺԵ.) նոյնպէս եւ՝ «Արշակունեաց քաջարեան» (Գ. ԺԱ.) «Քաղաքացի իսրայել թագաւորն Հայոց մեծաց» (Գ. ԺԱ.) «Սմեծ քաղաքն Երուսաղեմաց» (Գ. ԻԵ.) «Քաղաքին մեծի Արտաշատ» (Գ. ԺԲ., Գ. ԻԵ.) եւն. Աւելցանք եւ այն, որ հեղինակը մեծ է կոչում նոյն իսկ Մազքերաց թագաւորին — «Ստեփանայն մեծի թագաւորին» (Գ. Ժ.) Հայոց թագաւորներին այդ տիտղոսները չէր կարող տալ ոչ մի յոյն, եւ ոչ էլ անաշուա կամ անտարբեր Հայը: Այլ թուեալ ազգասեր, ազգամոլ Հայը միայն, որովհետեւ Հայ թագաւորներին Գ. դարի երկրորդ կեսում անգոր թոյլ իշխաններ էին, Յունաց եւ Պարսիկ քաղաքացիականութեան խաղաղիկ, նոցա ձեռքով աւ համակայնութիւնով թագաւորած, նոցանէնքով դահից ինքցած: Կրօնք Բէ կոչելը ուրեմն պատմական սխալ է, որ կարող է բացատրուիլ միայն հեղինակի չափազանց ազգասիրութեամբ: — Մենք յետոյ ուրիշ հանգամանքներ մէջ կը բերենք, որոնք շուշափելի կերպով ցոյց կը տան հեղինակի՝ հպով, որով, զգացմունքներով ամենապատշաճ Հայ եւ Հայաստան լինելը, որով միանգամայն կը հըրբուի կարծիքը հեղինակի Հայաստանութեան մասին, որ մի կայսր թեւրեմացութիւն է:

Ծ. — Ե. հիմքը, որով բանասերները կամենում են ապացուցանել, թէ պատմութեան հեղինակը ակառաքան կամ ժամանակակից է եղել իւր պատմած գեղերին (ուրեմն եւ պէտք է լինի Գ. դարում ապրող հոռոմ փառաստ եպիսկոպոսը)՝ պատմութեան մէջ նկատած մանրամասնութիւններն են, որոնք այնպէս մտնը եւ սիրով նկարագրուած են: Ա. Գարագաշեան (Գ. 179) իրեն այսպիսի, ակառաքանի նկարագրութիւն՝ մասնացոյց է լինում Մերձ Ժամիկ ոպանութեան գլխի վերայ. (Ե. ԽԳ.) իսկ Ե. Մ. (51)՝ Ա. Երբսիս

կեանքի վերջին ժամերի նկարագրութեան վերայ. (Ե. ԻԳ.) Կարող ենք մեր կողմից աւելցնել, որ այդպիսի մանրամասն կենդանի նկարագրութիւններ ուրիշ շատ տեղ կան փ. պատմութեան մէջ, եւ ողջա, ինչպէս նաեւ բազմաթիւ յատուկ անունները, յերտիկ հայոց էին մեզ համոզել, որ հեղինակը ունենաւ, գտնէ ժամանակակից է իւր պատմածներին՝ եթէ չունենայինք հաստատ ապացոյցներ՝ թէ կարելի է նոյնպիսի նկարագրութիւններ անել առանց ակառաքան կամ ժամանակակից լինելու: Ահա մի քանի օրինակ մեր մտնեցողութիւնին. — «Խայս ետ Հայկի յերեսաց նորա, եւ զնայր նա փախտտական... եւ ընդ պղծի վահանն ի թափ անցուցանէ ընդ մեղքն արմատն, յերկիր խորինալ փարսեալ նեան»² — «Չոր տեսել թագաւորին Բաղայ» մօտ հասանէ յարջայն... եւ զոյգ ընդ պարսնոցին զգլուխ երկվորին»³ — «Հեծաւ արի արջայն Արտաշէս... արագ հասուցանելով ի բանակն իւր»⁴ — «Չայս, եւ որ այլ այսպիսիք բաղայ, երեք աշխարհիս... եւ ի խախտութիւնս օրինաւոր»⁵ — «Իսեմեա զՔուրկիկ-Չալայն, զԵօն եգի զԷմե զԵմափն... Նայինք՝ խորզեր քն աւաթ»⁶ — «Ելէ ի մեծ, փիւր, արտաք իսլայ որ ըմ կեր մէջքեր... խաղաղ սասց. Ինա ճուշ կանաչ շաղգը»⁷ նոյն փ. Պատմութեան հեղինակը նոյնպիսի մանրամասն, կենդանի նկարագրութիւններ է անում այնպիսի գեղարուածները, որոնք երբեք իրապէս չեն կատարուել, այլ աւապել են, որոնց ուրեմն չէր կարող հեղինակը ժամանակակից եւ ակառաքան լինել: (Համեմատել Գ. ԽԵ, Պապայ զաղաղաորութիւններն աւ տեսարանը Պապայ եւ փառանքներ մէջ. — Ե. Ե. — Արշակի ձեռքապալութիւնը եւ մահը. տեսարանները Արշակի եւ Հապուհի, Արշակի եւ Դրաստամատի մէջ: Վերջին տեսարանը եթէ ոչ առաւպել՝ գտնէ անմատչելի եր հեղինակին): Վերջապէս հէքաւորներին մէջ հարկուաւոր տեղերում պատահում են այսպիսի մանրամասնութիւններ եւ բնական նկարագրներ. բայց ոչ չը գործարկ չէ հետեւցնում, թէ հէքաւորներին տեղեղողները ժամանակակից կամ ակառաքան են եղել այն դարերին, որոնք երբեք զոյգութիւն չեն ունեցել իրականապէս: Մանրամասնութիւնների, բնական նկարագրների աղբիւրը գտնուում է հեղինակի երեւակայնութեան մէջ. երբ հեղինակին մէջ զարգացած է այդ ընդունակութիւնը՝ նա, առանց կրօնաւոր աշխի կամ ակառաքի թելադրութեան, ունեցում է կենդանի պատկերներ, որոնց զարգարում է այնպիսի մանրամասնութիւններով աւ չանգամանակակից, որ նա ձեռք է բերել՝ գիտելով կեանքի երեւոյթները: Մեր խօսքին ապացոյց են բազմաթիւ գեղարուեստական գրուածքները բայր աղբիւր մատենագրութիւնների մէջ: Փ.

¹ Ա. զոր. Արեւոյ. Անանիայ պատմութիւն, հրատ. Պատմ. եր. 3—4.
² Խորհրդայն. Բ. 26:
³ Անդ. Բ. ԾԳ.
⁴ Անդ. Բ. ԻԳ.
⁵ Դրաս. Ե. Մհեր (հրատ. Մ. Արեւշանի), Եր. 1889, եր. 23.
⁶ Անդ. եր. 29:

¹ Յապար. Թիֆլիսի, 1882, եր. 26, 29, 33... 502, 503, 506, 507 եւն.

թիւնները շատ սուրբական են մեր հին գրականութեան մէջ» (եր. 21), որ «խելալ յաւորեն լառերից շատերը գործ են ածել եւ մեր հին մատենագիրները», (անդ) . նա խոտովանում է, որ «Բուզանդաւորացի համարեա թէ չէ ներկայացնում խորթ օտարաբանութեան օրինակներ, եւ որ նրա լեզուն աւելի բնական է՝ քան Ն. դարու մեր նոյն իսկ ինչո՞ւն ունի հեղինակութիւններ» (անդ) . նա մինչեւ իսկ նկատում է, թէ «Փառաստոր պատմութիւնը գրած է այնքան կենդանի հայախօսութեամբ, այնքան աշխարհիկ ոճեր ու դարձուածներ է պարունակում նա, — որ առաջին հայեացքից դժուար է այդ երկակիութիւնը թարգմանական համարել» (եր. 12)։ Ե. Մ. աւելի նշանակութիւն է տալիս Հերակլ անուն երկու անգամ գործածուելուն՝ Վասգան անուն փախուսի, եւ Ստարապ բառի յաճախակի գործածութեան՝ նախորդ բառի տեղ։ Բայց Հերակլ անուն գործածութիւնը գիրաւ բացատրում է նորաւում, որ դրաւէտ Հայոց մէջ անխոր գործածական էին Վասգան եւ Հերակլ, որոնց առասպելներն ու պաշտօնները շատ նման լինելով՝ նոյնացել էին Հայոց համար՝ իսկ ստորագրի՝ գործածութիւնը բացատրում է հեղինակի ճոխարան ունով եւ նախնեաց լեզուի պնդիտութեան օրէնքով։ Հեղինակը մինչևոյն նախորդ արտայայտելու համար անխոր գործ է անում — նախպետ, աստուա՛ր, իշխան, չապալ, աէր, պետ, աւագանի, մեծածնը, նախարար։ Բայց զարմանք է թէ էրբեմն գործածել եւ ստորապ բառը, որ հայերէնում վաղուց գործածական պէտք է լինէր, քանի որ դեռ նախնեաց լեզուում ունի՞ր նորա հայացած ձեւն էլ — չապալ։

Եթէ օտարազգի բառերը գործածութիւնը մի գրականութեան նշան համարուէր օտարալեզու բնագրի՝ մենք յաշարեն բնագիր պիտի եմթորէինք նաեւ Կորինթի, խորենացու եւ Փարպեցու համար, պարսկերէն բնագիր՝ Եղիշէի, նոյն իսկ Փառաստորի համար։ Կորինթի փոքրիկ գրուածքը, օրինակի, տառնակներով յաշարեն բառեր է գործածում, որոնցից շատերը առաջին անգամ նորա մէջ են պատահում։ — ազիպարեա, սիւզալոյ, կղերական, հսկետարաբան, հեթանոս, բարբարոս, սիւնահոգիան, մարտիրոս, քարտէր, կանթիկ, սահեր եւն, քաղիքի ոսկրայտն պատեր, աւագատակ, կաթողիկոս եւ այլ բառերից։ խորենացու եւ Փարպեցու մէջ հարկիւններով են պատահում յաշարեն բառեր, հարկաւոր են պարսկերէն բառերը եւ ասացուածքները Եղիշէի եւ Փառաստորի մէջ։ Բայց դա՛ր. պատմութեան կղերան այնքան բնական, կենդանի է, այնքան ձեւերն ու դարձուածները բաւ հայկական, որոնցից շատերը մինչեւ հիմայ էլ ժողովրդական լեզուում ապրում են, այնքան ոճը

ընտանի է մեզ իւր ճոխութեամբ, կրկնութիւններով, պատկերաբար ասացուածքներով, որ անկուրելի է նրան թարգմանութիւն համարել որեւէ լեզուից։ Եւ յիշուի, չնայելով որ Փ. լեզուն այնքան առատաբան, մինչեւ իսկ աւելորդաբան է, չնայելով որ շատ անգամ անտես է անում զեղուքերակներէ թիւնը, որ նախատառութիւնների մէջ կապը չէ պահպանում այնու ամենայնիւ նա մեզ աւելի հասկանալի է, քան բոլոր Ն. դարի գրուածքները, սոցա մէջ հայտնելով նոյն իսկ Փարպեցուն։ Այս գաղափիրը բացատրուում է միայն սորունով, որ նա գրուած է բուն Հայկական լեզուով ու ունով, որի ոգին մեզ հարապատ է, մեր բմբնացութեան գիրամատչելի։ Մեր բոլոր ժառանգագրութեան մէջ չենք յիշում մի տիւր գրուածք, որ Փառաստոր չափ կենդանի եւ բնական լեզու ունենայ, որի մէջ հեղինակի ոգին լեզուի եւ չափաւորութեան օրենքն անմէ կարելով՝ յորդաբողջ գաւոր թափուի, եւ իւր կրկնութիւններով, բառերի կուտակութիւններով եւ անկանոնութիւններով մեզ ոչ թէ ձանձրացնէ ու զրուցնէ, այլ բնդ հայախօսին՝ ոգեւորէ եւ սիրահարկեցնէ իրան։ Ի՞նչ օտարազգի բնագիր պէտք է լինի՝ որ այսպիսի յորդանցիկ, զուլկը թարգմանութիւնները ապ. — «Այսպէս պատմութեալը, քնկարչեալը, գրեալը, վանեալը, կըմկեալը, ամենեքեան առ հոտարակ յերկրի տակեալք անբարբառ կային, անխաղացք ի տեղիլն, որը էին առհիւ եւ ապք արեւորհակեր, աշխարհաւորք, ժաղաղգորք քրմացն», (Գ. Գ.) — «Եթէ զցայլք եւ զցերեկ նոտեալ վարդապետացն եւ բոտ նմանութեան ամպոցն իրեւ գորդահեղեղին անձորեւց սաստկութիւն զվարդապետութիւն ի վերայ հոռէին՝ ոչ ոք ի նոցանէն եւ ոչ մի ոչ, եւ ոչ մի բան, եւ ոչ կէս բանի, եւ ոչ զայցն յիշանկին, եւ ոչ նշմարանն ինչ զոր լսէին՝ եւ ոչ կարէին ինչ ունել ի մտի», (Գ. Թ. Գ.) — «Եւ այլ ոչ ոք էր, որ գաւառներով թիւն զիւտարութեան քառահայտապետութեան վերակացութեանն արեւական բանն հրամանատարութեանն կատարեալ պաշտամանն յաշարէր», (Գ. Թ. Գ.) — «Եւ յաւառն ամբարշտոյն, յորժամ կուտեալ զիցիւղ զմեծութիւն բազմութիւն թանձրութեան ձեւնայն կուտակեալ հիւստեալ ձեւնայն ի վերայ ամբարշտ լեռնայն, յայնպիսի լեռնայն ի վերայ ընդ այնպիսի ժամանակի կուտեալ լեռնայն երկով ի պէտս ճանապարհի», (Գ. Թ. Գ.) — «Ի ինչիւր անկուններ, քնոյն գոյն ձի, քնոյն շիւն, քնոյն գառակ, բաց ի մեծութեան, զի այնպիսի ուրեք ոչ գառներ, քնոյն նման քնոյն կերպարանն ճարտուի ճանձկէն գտեալ, եւ հանգերն հրովարտուց եւ պատարագք ի ձեւն մոլեկան Փիտակայն առ իշխանն Արարատական առ Վարդաբարձակէր», (Գ. Ի.) — «Եւ այն բանն, որ փան օրոյն ի թաղաւորեն աստալա՛վ վաղաքուի յունի յորաւարին Պարսից հոտանէին ի բերանայ տրիկն, չաճաճ, տիրանէին եւ տիրաւորում, տիրապետան, տիրամանիքն Փիտակայն, յայն յաշարհակարայ յաւան անտի... այլ իշխանն Պարսից զմշտմանութիւն զոր ուներ ի ներքայ՝ խորամանկեալ, ճանկեալ, մեղքեղայեալ, առաջատար ըրերէր, եւ անէր պստ պտաւ կա-

¹ Յն խորեն. Ա. Ա. Բ. Թ. Բ. — Նաեւ Ագաթանգեղոս յոյն թարգմանիչը Հերակլ եւ թարգմանել հայ բնագիր Վասգանը, երկու դէպքն ճանաչելով։

² Պատմականի հրատարակութեան հիմք կազմող Աեապիքի միտ ունի ասարապետ եւ ոչ ասարապէր։ Յն Փառաստ. Ա. Պետերբուրգ. եր. 57, Եւսթի.

³ Բազմութիւն օրինակներն առ քննական քերականութիւն, Կերանութիւն, եր. 63—118։

տորել. » (Գ, Ի.) Օրինակներն յոմարեւել աւելորդ է. — արեղջ փառաստը լի է պայտիս անկերով, որոնք իրանց իրանց խառնում են, թէ արաստուած են ա՛նթի-զե-հ ճեղնակի, եւ այն էլ Տայ ճեղնակի սրտից, որի խառն գգացմանքները, անգրասայ եւ ռաւակայութիւնը ուղիորեն գուրս են թափում բառերի կուտակութիւններ, ստեղծելով բնորոշ սո՛ւ. Այստեղ չէ նկատուած սառն գաղաղութիւն, շափումս մտածուած խօսքի ձեւ, որ պէտք է լինէր այն գէպքում՝ եթէ ճեղնակն աչքի առաջ ունենար իւր լեզուի արատաւթիւնը կաշխմեցող յուսնական բնադիր։ Գո՛ւար է եմթագրել, որ կարծեւ ճշտաւ յայն բնագրի ճեղնակը եւ նորա Տայ թարգմանիչը երկուքն էլ գիտմամբ կամ պատշաճարար անկանան նարատաւթիւններն եւ ասարակայանան կրկնութիւններ գործածէին. իսկ եթէ նոյնանից մէկը կանոնաւոր ունենար՝ փառաստի պատմութիւնը այժմեան լեզուական կերպարանքը չէր ունենայ։ Սխալ կարծիք է՝ թէ թարգմանիչը դիտմամբ բանեցրել է այս լեզուն, գիբը ժողովրդի գիւրբմբռնելի գարծնելու Տամար։ Այստիկ մի խօսք — «բանից ասորութիւն էր չույց լեզուութիւն Բաղդադում, որեւէ էին, զի թագաւորն Պարսկն էր թագաւորն Հայոց քի միում տախտի բազմէին, ի միւս գանդայ» (Գ, ԺԳ) — անշուշտ աւելի գիւրբմբռնիկ էր լինէր՝ եթէ նաագրի տողերը ամենեւին չլինէին. նոյնպէս վերը բերուած օրինակներից շատերը Տամաստուտելով՝ միայն շփոթանալիս պարզութեան կողմը։ — Բնական բերականութեան ճեղնակը, որ Տամաստ Խառքերով այնքան Տամութեամբ անդամայնեւ է փ. լեզուն՝ այսպէս է եղափակում իւր Տայեացքը նորա մասին. «Սմենայն ինչ բնական է (փառաստով լեզուի մէջ), առանց արեւմտայն եւ արեւմտական նուութեան, եւ Տարկ է բաւ՝ Տոն լոկ բնութիւն է խառը. Պերնապէս լեզուաւոր խորին Տայիարան, բերականական տարմարանութեամբ ճշդիւ առաւիկ, սնունդ ամենեւին արեւելեան»¹, «օտարազգի ոմէ աղատ է»² — եթէ փ. պատմութեան լեզուից առ Տասարակ պէտք լինի եզրակացութիւն անել նորա ճեղնակի ազգութեան եւ սկզբնագրի լեզուի մասին՝ մեր խորին Տանցմանը կարելի է միայն այս եզրակացնել. որ նորա ճեղնակն Տայ է մինչեւ իւր ուղիղ ու ծածը, եւ իւր ամբողջ Տայութեան ոգին թափել ճղպայնի է լեզուի մէջ, որ աւթիւղիւ բոխում է Տայ սրտից եւ Տայ սուղից, փ. պատմութիւնը, լեզուի եւ ոմի տեսակետից, թարգմանութիւն Տամարից — չենք ստուծ թիւրիմացութիւն, այլ աւղակի մեղք է։

Փառաստի պատմութեան ճեղնակի եւ սկզբնական լեզուի մասին մի նոր Տայեացք է յայտնում շ. Բ. Սարգիսեանը,³ այն է, որ «նորա ճեղնակն պէտք է որ Դ. գարսն վերջերս ապրող Տայ մի եղած լինի, եւ իւր գործը՝ ոչ թէ Տայերէն, այլ յունարէն լեզուով շարադրած է, որուն մէջ

ապա Ե. գարսն, կամ թարգմանութեան եւ կամ մի ուրիշ առթիւ, անծանօթ գրէ մի այլեւայլ եկամտա Տատուած ներմուծուած են»⁴, շեւ ճեղնակի Տայ լինելը բանասեր Հայրը Տեաեցեան է ասարեւ, որ «Սկիւրս, Սոյուս եւ Պրոկուպիտ իրեն Տայ ճեղնակութիւն կը յիշեն այդ երկուսի տրութիւնը, իսկ յունարէն լեզուով գրուած լինելը Տեաեցեան է ասարեւ, որ եթէ յունարէն գրուած չլինէր՝ «վերայիւնալ ճեղնակներն ոչ կարգաւ պիտի կարենային գայն եւ ոչ այլ անտի Տատուած մէջ բերել. եւ սակայն Պրոկուպիտ բոտ յունարէն բնագրին մէջ բերած է բոլոր Արշակայ պատմութիւնն, եւ ոչ թէ բոտ բերանայի անաւ գութեան կամ բոտ Տայերէն գրութեան»⁵ Որ փ. պատմութեան ճեղնակը Տայ է՝ գտ մեզ Տամար անտարկուտեւ է. բայց չ. Սարգիսեանի պատմաւարանութիւնը մեզ անՏատուական է թուում։ Փառաստ օտարազգի անունը շատ բանասերների վերայ այնքան ազդել է, որ նոյնս այդ գուտ Տայ-կական գրուածքը յայն ճեղնակի են վերագրել. ապա կարելի՞ բան է, որ յայն պատմագիրները յուսնարէն գրուած պատմութեան վերայ այդ միւսեայն յայն լատին փառաստ անունը տեսնելով՝ նրան Տայ Տամարին։ Այդ ճեղնակների գործածած «Հայոց պատմութիւն» բառը կարող է վերաբրուել իրանց աղբիւրի բովանդակութեան, գուցէ եւ լեզուին, բայց ոչ փառաստ անունը կողջ ճեղնակն Տայագրութեան՝ նոյնպէս Տիմուրը չէ թուում մեզ փ. պատմութեան յունարէն սկզբնագրի փառաստանութիւնը։ Ենթադրելու Տամար, որ Պրոկուպիտ փ. պատմութեան յունարէն բնագրի է առել իւր պատման Արշակ Բ-ի մասին՝ պէտք էր ապացուցանել, որ գոյութիւն ունեցել է այդպիսի յունարէն բնագրի, կամ գունէ մանրաման բարդագոյնութեամբ ջոյց տալ, որ Տայերէն փառաստը չէր կարող աղբիւր լինել Պրոկուպիտին, իսկ քանի որ սոյնանից ոչ մէկը եւ ոչ միւսը չէ ապացուցուած՝ աւելի Տատուական եւ բնական է կրօնել, որ կամ Պրոկուպիտ ինքը Տայերէն կարգացած է փ. պատմութիւնը — քանի որ Տայագետ յայն ուսումնականներ պակաս չեն եղել մանաւանդ որ Պրոկուպիտ ծննդեամբ կեսարացի լինելով՝ դիւրաւ կարող էր յարաբերութիւն ունենալ Հայոց հետ, — կամ՝ արեւը նորա Տամար թարգմանել է փառաստից Տատուածներ՝ Սկիւրսի եւ Սոյուսի մասին չենք խառնում։ Դրեւ պէտք է ապացուցանել, որ նոյն փ. պատմութիւնից օգտուել են, այնուհետեւ միայն կարող է ինքի լինել, թէ էնչ լեզուով է եղել նոյնս ձեւերի տակ եղած փառաստի բնագրերը։

Տարայ Բիզանդացու կարծիքը վերայ — որ փ. մէջ նկատուած մի կողմից խիտ անպարկեշտ տեսարաններ եւ միւս կողմից ծայրայեղ բարեպաշտութիւն, երկու ճեղնակ է ենթադրում այդ պատմութեան, մէկը կիտարան յոյն աշխարհական միւսը բարեպաշտ ասորի եկեղեցական, — երկար կանգ առնել Տարկ չենք Տամարում։ Այդ երկու, ըստ երեւութի անտիարանի յատկութիւնները գիւրաւ կարող են միմեւ մի պարզամիտ, դիւրաւ

¹ Կերեւութիւն, Կր. 59:

² Այդ. 124. Կրեւութիւն.

³ Այգլիմանգիզուս եւ իւր բազմազանեան գաղաղիքն, Կր. 298—299:

⁴ «Բնական» 1887, Ա, Կր. 28—29 եւ յալ.:

Հաւան «բնութեան որդւոյն» մէջ, որպիսի տիպեր շատ բազմաթիւ են մեր գիւղական դասի մէջ, որոնք տանք մի անդրադիտար բան իւր անուանին են տառւմ նոյն իսկ կանոնայն եւ երեխաների ներկայութեամբ եւ այնքան պարզամիտ են, որ չեն ել կարող երեւակային, թէ կոյ խօսքի վայելչութեան շնորհ, կամ իրանց ասածը կարող է վերադարձ մէկի որջախոհութիւնը: Փ. պատմութեան հեղինակն էլ այս տիպերէն է, որ շատ լաւ նկատուում է անդրադիտար տեսարանների նկարագրութեան ոգւոյն: Նա ոչ թէ յոգիարան է, ոչ թէ հեշտատիրական երեւակայութեան ժխնայից է մղուում անպարկեշտ գէպեր պատմելու ուղի: Հենց բարեպաշտական գգայնութիւնից զրգուած պարտաւում է այդպիսի դարձերը: Նորա գրածը ընթերցողը մէջ չէ շարժում ուրիշ որեւէ զգացմունք՝ քան հիացում՝ այդ անմեղ, պարզամտ հոգւոյ վերայ, որ «ոչ գիտէ զհեղ Գործէն»:

Մենք հարկ համարեցինք այս համառօտ տեսութիւնը շուրջին Փ. պատմութեան չէին ներկայութեան թեան ժամանակի եւ հեղինակի ազգութեան մասին եղած զանազան կարծիքներին, քանի որ դրա մարտնչական քննութեան չէին ներկայութեան եւ ներկայացնում էին ըստ երեւութի բաւական ծանրակշիւ, միմեանց հետ սերտ կապակցութեան հիմքեր՝ այդ պատմութիւնը Գ. գարի յոյն հեղինակութիւն համարելու: Մենք շնտառեցինք ցոյց տալ, որ այդ հիմքերը խախտւած են, — որ բաւական փաստեր չկան այդ պատմութիւնը Գ. գարու գրուած համարելու, որ նորա հեղինակը՝ զբոլում յիշուած փաստաւոր հոսման երկրորդը չէ, որ նա չէ գրուած յունարէն կամ ուրիշ օտար լեզուով: Այժմ՝ կր դառնանք այս ուսումնասիրութեան երկրորդ մասին եւ կ'աշխատենք ասպարէզանքին, որ այդ պատմութիւնը գրուած է Բ. գարի կիտին, շուրջ ձեռքով եւ հայերէն լեզուով, այսինքն յենդ հանուրն այն ինչ որ համառօտի ծրարել է Զ. Գաթրճեանը մեր արդէն յիշած հաստատարութիւնը: *

(Շարունակելի):

ՍՏ. ՄԱՆԻՆԵՆԸՑ

* Հանգէս տառերային, 1889, մաս 1:

* Տես Բուզանդայ մասին նաեւ «Հանգէս ամսօրնայ» 1890 էջ 68:

Նոր ժամանակներու անտարակոյս անկի առիթը ընծայեցաւ Փ. Բուզանդայի մեծուոր ընտելութեան եւ ի նպատակ դատողութեան. Բուզանդայ որուն կրպ՝ ղն շատ մօտ ժամանակներ կանխակալ դատաստանաց վճռով որոնարու էր, ազգասիրութիւն էր, հարկ էր միայն պարտաւ խօսիլ — պատմամիջ ալ, զգածման ալ, նաեւ լեզուին ալ. ուստի եւ Բուզանդաբանն էր զորո ոչ ինչ պիտանի ամենակին: Գերեզման թէ Հասարակաց ուշադրութիւնը արեւած ըլլալ՝ այս օր ծանուակներու ըստածէն շատ յառաջ ալժմու ճշգրտութեւ ընդունելի ու նոր համարուած դատաստանն արդէն զարուս կիտին հրատարակուած էր՝ քննող պատմաբանից՝ Խորենացոյն եւ Բուզանդացոյն՝ իրարու համեմատութեան առիթի: Հիմնադրին այս տեսութեան, զՓ. Բուզ. իւր ժողովական պէտքուն նախատեսներէն սրբելու եղած է Հայրն Բ. Գաթրճեան, որ պատմագրին ամենազգի արտաստողութիւնները քննել:

ԼԵՃՈՒՐԱՆԱԿԱՆ

ՉՈՅՆԱԿԱՆ ՈՐՈՐԻՄՆԱՍԻՐԱԹԻՒՆ ՄԱՐՏԻ ԲԱՐՈՒՐԻՆ

«Մարտն, պատկերազարդ հանդիսի 1887 տարւոյ Բ գիրքն ձեռքս անցնելով, աչքէ անցուցած ժամանակս, 21⁷ էջին մէջ հանդիպեցայ. «Նմանէ՛ք Մարտն Բարձրա՛ն», վերնագրով գլխին. եւ որոշեցինք մեր սիրելի Դաստաւ բարեկամ Ուսուցչապետ Մէլլէի (Meillet) հետ, ձայնական տեսակետով ուսումնասիրել այս գաւառաբարբառն:

Մեր ուսումնասիրութիւնն աւելի դիւրաւ եւ պարզ ընելու համար կը բաժնենք երեք մասի. Ա. Չայնաւոր գրեր, Բ. Բաղաձայն գրեր, Ե. Գ. Գերականական տեսութիւն:

ՄԱՍՆ Ա.

Չայնաւոր գրեր:

Հայերէն ձայնաւոր գրերն եօթն են թուով. եւ են՝ ա, է, ե, ի, շ, ո, օ: Այս կարգէն քիչ մը տարբեր եղանակաւ պիտի ուսումնասիրենք զանոնք Մարաշի բարբառին մէջ: Բայց որովհետեւ այս գաւառաբարբառին մէջ ձայնաւորներն շատ մի փոփոխութեանց ենթակայ են, եւ երբեմն եւս անփոփոխ կը մնան չընշուրու եւ այլ պատճառներու. ազդեցութեան առիթ, անոր համար մէն մի ձայնաւոր այնչափ ստորաբաժանմանց կը վերածենք, որչափ նա փոփոխութիւն կը կրէ, եւ ի վերջոյ անոր անփոփոխ ձեւն կը նշանակենք:

Հայերէնի՝ ինչպէս նաեւ շատ մը լեզուներու մէջ՝ — գիրք կամ « ձայն» առաջին ձայնաւորն է: Այս ձայնաւորն այլեւայլ ձայնական (phonétique) փոփոխութեանց ենթակայ է. իսկ Մարաշի բարբառին մէջ նոյն գիրք երեք ձեւի տակ մէջ կը ներկայանայ. այսինքն՝ 1. — կը փոխուի օ-ի. 2. — կը փոխուի է-ի, եւ 3. — անփոփոխ կը մնայ:

Նախով ալ ընդունած է զենք նախ իրեն ճշգրտութեամբ փամբակազարութիւն, իրեն անկողմնակալ պատմաբանութիւն, իրեն կարծիք տեղեկութեանց զօրմարութիւն, իրեն նախաւոր ընտիր հայկաբանութիւն, եւն. եւ երկրորդ քան զՄ. Խորենացի միշտ եւ յամենայն նախամիծար ընտար: — Յաւելունք՝ որ իւր այն յանգուլն նետագտութեանց արդիւնքն ի հրապարակ հանելու ստիպուած էր, ոչ համարձակ ինչպէս այս օրս, ալ ժամանակին ընդհանուր ընդունման ու տիրացած հօգը դատաստանին առիթ մեծաւ ակնածութեամբ, զգուշաւորութեամբ եւ վերապահութեամբ: (Տես ծիւղ. պատմ. Զ. Երկ. Գաթրճեան, Հայոց պատմութեան ըրմանդակ ընթացքին մէջ. 510-511. մասնաւորապէս Բ. Կ. Եր. 497, 509, 514, 518, եւ այլն:) ԽՄԻ.: